

Çevre Hakkı Hangi Canlıya Haktır ve Kimin Ödevidir?

Environmental Right: To Whom, Which Creature's Right?

Şerife Demirci, Yüksek Lisans Öğrencisi, Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, E-posta: dmrcebr@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-7612-7014
Derleme/Compilation

Anahtar Kelimeler:

İnsan Hakları,
Çevre Hakkı, İnsan
Merkezcilik, İnsan
Merkezci Olmayan
Çevre Hakkı, Ödev

Öz

Çevresel sorunların kaynağında insanın kendisini doğadan üstün görmesi ve doğayı bilinçsizce sömürmesi yatmaktadır ve Sanayi Devriminin ardından bu sorunlar katlanarak artmıştır. Çevre kirliliği ve doğa talanı ile ilgili sorunların başlangıcı on sekizinci yüzyıla tekabül etse de, çevre hakkı üçüncü kuşak hak olarak, ilk kez yirminci yüzyılın son çeyreğinde gündeme gelmiştir. Bu çalışmada çevre hakkının doğuşu ele alınarak, bu hakkın kapsamı tartışılmaktadır. Bu hakkın doğayı araçsallaştırmadan uygulamaya geçirilebilmesi için insan merkezci çevre anlayışının yerine, çevrenin merkezde olduğu alternatif yaklaşımların benimsenmesi gerekmektedir. Günümüz canlı varlıkları ve gelecek nesiller için, iyi bir çevrede hayat sürmenin hak olduğu iddia edilmektedir; ancak bu hakkın ihlal edilmemesi ve insan dışı varlıkların korunması hususunda insana büyük görevler düştüğü vurgulanmaktadır. Diğer bir ifadeyle, insan merkezci olmayan çevre hakkı perspektifinden, çevre hakkı insan yararını temel alan bir yaklaşımla kavranmamalı ama korunması ve geliştirilmesi insan ödevi olarak tanınmalıdır.

Keywords:

Human Rights,
Environmental
Rights,
Anthropocentrism,
Non-
Anthropocentric
Environmental
Right, Duty

Abstract

The source of environmental problems lies in the fact that man considers himself superior to nature and exploits nature unconsciously and after the Industrial Revolution these problems increased exponentially. Although the beginning of today's environmental problems corresponds to the eighteenth century, the right to the environment came into question as the third generation right in the last quarter of the twentieth century. In this study, first, the birth of environmental right and then the scope of this right are discussed. In order for this right to be implemented without any instrumentalization of nature, alternative approaches in which the environment is at the center of the environment should be adopted instead of the anthropocentric environment. For today's living beings and future generations, it is claimed that living in a good environment is deserved; however, it should be emphasized that human beings have great duties in respect of non-violation of this right and protection of non-human assets. In other words, from a non-anthropocentric environmental right perspective, the right to the environment should not be comprehended as a human benefit, but its protection and development of environmental rights should be recognized as human duty.

Başvuru Tarihi: 26.11.2019

Yayına Kabul Tarihi: 30.12.2019

Giriş

Çevresel sorunlar günümüzü ve hatta geleceğimizi tehdit etmektedir. Bütün insanlar çocuklarını iyi bir dünyaya getirmek, onlar için dünyayı daha yaşanılır kılmak isterler. Esasen insanın çevre üzerindeki etkisi, insanlık tarihi kadar eskidir. Fakat son yüzyıla kadar pek de konu edilmeyen çevre; atmosferin, suların ve toprağın kirlenmesiyle, canlı çeşitliliğinin giderek yok olmasıyla, genel olarak çevreyle ilgili sorunlarının artmasıyla insanlığın gündemine girmiştir. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Avrupa’da ortaya çıkan Sanayi Devrimini çevre sorunlarının miladı olarak nitelendirebiliriz. Sanayi Devriminin doğal çevre üzerindeki yıkıcı etkilerinin ve doğanın ağır bir şekilde tahribatının yirminci yüzyılın başlarında farkına varsak da, çevre sorunları hakkında bilinçlenmemiz ve sorunların çözümleri üzerine düşünmemiz yirmi birinci yüzyıla uzanır. Yakın zamanda gerek yerel gerek küresel ölçekte alınan önlemler ve çıkarılan yasalar, doğal çevrenin ve bu çevreye müdahalemizin yarattığı sorunların yeni yeni farkına vardığımızın bir göstergesidir.

Sanayileşme ve buna bağlı olarak çevre kirliliği Avrupa’da başlamış olsa da şu an bütün dünya bu sorundan zarar görmektedir. Çevre sorunlarıyla ilgili farkındalığımız artsa da, bugün etkilerinin büyük oranda gözlemediği çevre sorunları insan sağlığını ve genel olarak hayatını olumsuz etkilemektedir. Çevre hakkı insanın en temel hakkı olan yaşama ve insanın maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı ile bağlantılıdır (Dadak, 2015: 310). Bu yüzden de çevre kirliliği insan hakkı ihlaline girmektedir.

Teknolojik gelişmelerle, kentleşmeyle ve küreselleşmeyle doğal yaşam alanlarının giderek küçülmesi ve doğal dünyanın kirlenmesi, sadece insan hayatını değil, çevrede yaşayan bütün canlıların hayatlarını olumsuz etkilemektedir. Fakat mevcut çevre kanunu ve yasal düzenlemeler insan dışı varlıkları merkeze almamaktadır. Çevrenin korunması, yine insanların sorunlarının çözümü ve insan topluluklarının faydası için istenmektedir. Günümüzde insan merkezli çevre hakkına alternatif çevre merkezli çevre hakkının tanınması için, bazı adımlar da atılmıştır. Üçüncü kuşak hak olarak tanınan çevre hakkı, yirmi birinci yüzyıl bilinçlenmesiyle sadece insana değil dünyadaki ve hatta evrendeki bütün canlıların hakkı olarak kabul edilmeye başlanmıştır.

Bununla birlikte, yine de çevre hakkının çevre merkezli olması tam anlaşılammamaktadır. Hakları çoğunlukla insanın ve hatta bireyin hakları olarak tanımlarız. İnsani olmayan bir çevre hakkının mümkün olup olmadığı, mümkünse bu hakkı hangi temelden kuracağımız son dönemlerde tartışılmaya başlanmıştır. İnsan merkezli çevre hakkının mı, insan dışı varlıkları merkeze alan çevre hakkının mı daha çok farkındalık yaratacağı da başka bir sorundur. Bireysel haklarda, bireyin sahibi olduğu hakka saygı duymak ve o hakka dokunmamak, başka bireylerin sorumluluğudur. Peki, insan-dışı varlıkların haklarından bahsederken, sorumlu kim olmalıdır? Neredeyse her gün yeni gözlemlenen daha doğrusu yeni fark edilen çevresel sorunlar hak ihlali olarak görülmeye başlanmıştır. Temelde bu hakkın kime ait olduğunun öncelikli olarak çözümlenmesi gerekir. Bu çerçevede çevre hakkının bir insan hakkı mı, yoksa insan-dışı doğanın hakkı mı olduğu tartışılmaktadır. Ardından, gelecek nesillerin çevre üzerinde hakkı var mıdır yok mudur ve gelecek nesillere karşı çevre hakkı konusunda sorumlu muyuz soruları ele alınmaktadır. Bu minvalde çevre hakkının korunmasının ve pratik yaşama geçirilmesinin etik düzlemde hangi canlının veya topluluğun ödevi olduğu sorusuna yanıt aranmaktadır.

Çevre Hakkının Doğuşu

Çevre hakkının kapsamını belirlemeden önce, ‘çevre’ ve ‘hak’ kavramlarının tanımlarına bakmak yerinde olacaktır. Yaygın kabul gören tanımı, Ruşen Keleş ve Can Hamamcı tarafından *Çevrebilim* kitabında yapılmıştır: “Çevre, insan etkinlikleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen veya uzunca bir süre içinde dolaylı ya da dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamıdır” (Aktaran: Sevgi, 2015: 37). Çevrenin bu genel kabul görmüş tanımı, 1983 tarihli çevre kanununda da yer almaktadır (bkz. <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2872.pdf>) “Ekoloji Teriminin Türkçe Karşılıkları” adlı makalesinde Sevgi, ekoloji ve çevre teriminin farklı anlamları olduğuna da işaret eder. Bir yaklaşıma göre, çevre daha çok insanı da içine alan ama insandan yola çıkarak, insan dışı doğal çevreyi tanımlarken, ekoloji doğanın kendisi olarak görülmektedir. Ekoloji, insanla ilişkisinden bağımsız olarak doğal canlı ve cansız varlıkları konu edinir (Sevgi, 2015: 35-7). Ama Sevgi’nin kendisi de aynı makalesinde ‘çevrebilim’ ve ‘ekoloji’ kavramlarının birbirinin yerine kullanılabildiğini söylemektedir (Sevgi, 2015: 27, 33, 35, 42).

Hak kavramının, tarihin eski dönemlerinden bu yana pek çok tanımı yapılmıştır. Bugününe en yakın haliyle Bilgili’nin hak tanımına bakarsak: “Hak, kişilere irade kudreti tanınmak suretiyle hukuk düzeni tarafından korunan menfaat şeklinde tanımlanabileceği gibi, hukuk düzeninin kişilere tanıdığı yetki veya daha kısa bir biçimde yasal yetki biçiminde de ifade edilebilmektedir” (Bilgili, 2015: 567). Louden’a göre, “haklar gereklilikten çok izinlerdir. Haklar bize taşıyıcının ne yapma özgürlüğünün olduğunu söyler” (Aktaran: Wenar, 2015: 6). Hak kavramının ilk oluştuğu tarihlere bakıldığında ihtiyaç temelli olduklarını görmekteyiz ve bu haklar genel itibarıyla insani olan haklardır. Bu anlamda insan hakları dediğimiz şey, coğrafya ve kişi ayırmaksızın şiddetli siyasi, yasal ve sosyal istismarlardan bireyleri korumayı amaçlayan normlardır (Nickel, 2019: 1). Mackie ise, bir hakkı, en önemli anlamıyla, bir ayrıcalık olarak tanımlar (Aktaran: Wenar, 2015: 6). Ancak hakları sadece dokunulmazlıklar veya ayrıcalıklar olarak düşünmek hatalıdır. Yirminci yüzyılın en önemli hak kuramcılarında Hohfeld, hakları dört grup altında toplar: Ayrıcalıklar olarak haklar, talepler olarak haklar, yetkiler ve dokunulmazlıklar (Aktaran: Beysan, 2008: 42-3).

Günümüz çevre sorunlarına bakıldığında bu sorunların insanların doğaya müdahalesiyle ortaya çıktığı açık bir şekilde görülmektedir. Bu durumda, insan kaynaklı olan çevresel sorunların, büyük oranda insanlar tarafından çözüme kavuşturulması gerektiği sonucuna ulaşılabilir. Fakat insan etkilediği çevrenin sorunlarının çok geç farkına varmıştır. Bu düzlemde çevre hakkı konusunda düzenlemeler yapılmıştır. Daha önce sözü edildiği üzere çevre hakkı, yeni nesil üçüncü kuşak haklardandır. Kısaca hakların kuşaklara ayrımlarına değinmek gerekirse; birinci kuşak insan hakları, Fransız Devrimi’yle başlayan ve sonrasında Birleşmiş Milletler İnsan Hakları komisyonun çabalarıyla hazırlanan İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi’nde evrenselliği ilan edilen haklardır. Bu haklar bireysel haklardır; kişi özgürlüğünü ve güvenliğini garanti altına alan dokunulmazlık haklardır. Bildirgede, eğitim ve sağlık hakkı gibi talep hakları da yer almaktadır ama yine bireylerin diğer bireylere ve devletlere karşı koruduğu haklar olarak formüle edilmiştir (Dadak, 2015: 311). İkinci kuşak haklar daha çok ekonomik ve sosyal hakları güvenceye alan kolektif haklardır. Bu haklar devlete hizmet görevi yüklemektedir bu yüzden devletin mali durumuna dayanmaktadır (Dadak: 2015: 312). Üçüncü kuşak

haklar ise, küresel hakları ifade eder. 1982 yılında Birleşmiş Milletler bünyesinde “Dayanışma Haklarına İlişkin Uluslararası Üçüncü Pakt Ön Tasarısı” dört özgün hakkı düzenleme konusu işlenmiştir. Bu dört hak; çevre hakkı, barış hakkı, gelişme hakkı ve insanlığın ortak malvarlığına saygıdır. Üçüncü kuşak haklar diğer kuşak haklardan farklı olarak kolektif haklar olup, hakkın öznesi olan bireyin yanı sıra topluluklara ve halklara vurgu yapmaktadır. Bu düzlemde üçüncü kuşak hakların gerçekleştirilmesi için uluslararası düzlemde bütün bireylerin çabalaması gereken haklardır (Dadak: 2015: 312-313). Barış hakkı, dünya kültürel mirasının korunması hakkı ve çevre hakkı tek bir topluluğun veya bazı devletlerin sorumluluğunda olamaz; bu hakların tamamı küresel ölçekteki işbirliği ve dayanışmayla mümkün olan haklardır (Turhan, 2013: 359, 369).

Çevre sorunlarının ve etkilerinin artmasıyla yeni düzenlenmiş ve çerçevesi genişletilmiş bir hak olan çevre hakkı için ve daha yaşanılır bir dünya için tüm insan toplulukları hep beraber ve dayanışarak ellerinden geleni yapmalıdırlar. Çevre sorunları, tüm insanlar yan yana geldiği ve dayanıştığı takdirde çözülebilir. Diğer türlü tek tek insanlar veya ülkeler bu büyüklükteki sorunun üstesinden gelemeyeceklerdir (Dadak, 2015: 309, 314-5).

Bir insan hakkı olarak ilk kez 1972 yılında Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı’nda yayınlanan Stockholm Bildirgesi’nde somut ifadesini bulan “çevre hakkı” kavramı, 1992 Rio Konferansı’nda ve daha sonraki uluslararası belgelerde, ülke anayasalarında ve çevreyle ilgili özel kanunlarda yer almıştır (Dadak, 2015: 310). Bununla ilgili olarak, örneğin, Türkiye’de 1982 Anayasasınının 56. maddesinde çevre hakkı tanınmış ve çevreyi koruma ödevi hem devlete hem de vatandaşlara yüklenmiştir: “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek devletin ve vatandaşların ödevidir” (Aktaran Gürseler, 2008: 200). Daha sonra 2006’da yapılan yasa değişikliğiyle çevre hakkı kanunu 1982 yılı yasasına göre genişletilmiş ve gelecek nesillerin de faydası göz önüne alınmıştır: “Bu kanunun amacı, bütün canlıların ortak varlığı olan çevrenin, sürdürülebilir çevre ve sürdürülebilir kalkınma ilkeleri doğrultusunda korunmasını sağlamaktır” (Aktaran: Dadak, 2015: 323).

Çevre hakkının önemi süreç içerisinde fark edilmiştir ve içeriği de süreç içerisinde değiştirilmiştir. Birleşmiş Milletler bünyesinde 1965 yılından itibaren çevre konusunda uzmanlaşan birimler kurulmuştur ve 1970 yılında “Tabiatın Korunması Hakkında Avrupa Konferansı” düzenlenmiştir. 1972 yılında Stockholm’de Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı düzenlenerek, “Dünya Çevre Sorunları ve Çevrenin Korunması” bildirisi kaleme alınmıştır. Ardından 1973 yılında “Çevre İçin Birleşmiş Milletler Programı” hazırlanmıştır (Dadak, 2015: 317). Giriş bölümünde de belirttiğimiz gibi Stockholm Bildirisi, çevre hakkı konusunda bir milat kabul edilir. Bu bildirmede sağlıklı bir çevrede yaşamının insanın yaşam hakkı olduğu tanınmıştır. Bu bildirme bağlayıcılığı, yani devletlere hukuki yaptırım gücü olmayan bir metindir. Ama ilk kez sorunların gün yüzüne çıkartılıp tartışılması, devletlerin sorumluluğunun altının çizilmesi ve çevre hakkının insan hakkı olduğunun vurgulanması bakımından çok önemli bir metindir. 1982 yılında Birleşmiş Milletler Genel Kurulu’nda Dünya Doğa Şartı kabul edilerek, çevre sorunları ve çevrenin korunması konusunda devletlerin yükümlülükleri ve bireylerin sorumlulukları belirlenmiştir. Ayrıca gelişme hakkıyla çevre hakkının dengelenmesi gerektiğinin altı çizilmiştir (Dadak, 2015: 318).

Takip eden yıllarda, Tokyo'da, Rio de Janeiro'da, Marakeş'te, Kyoto'da, Aarhus'ta çeşitli toplantılar yapılmış, toplantıların sonunda bildireler yayınlanmış ve sözleşmeler onaya açılmıştır. Bu toplantılarda, iklim değişikliği, ormanlar, biyolojik çeşitlilik, insan sağlığı, ülkelerin sorumlulukları ve benzeri çevre sorunları masaya yatırılmıştır (Dadak, 2015: 319-20). Ancak bu sözleşmeleri onaylamakta, geç sanayileşmiş, sanayileşmesini henüz tamamlamamış veya sadece işine gelmediği için çekimser davranan devletler vardır. Gelişmiş devlet arasında da bu sözleşmeyi imzalamaya direnenler mevcut: ABD bu ülkelerin başında geliyor. ABD hükümeti, ülkelerinin sanayi çağına Avrupa'daki sanayileşmiş ülkelere göre çok daha geç girdiği için, henüz onların verdiği zarar kadar vermediğini iddia ediyor. Bu devletler için gelişme, hala çevre hakkından daha önceliklidir (bkz. Nişancıoğlu, 2005).

Tüm bu yasal değişikliklere ve pratikte alınan önlemlere karşın, çevre hakkıyla mülkiyet hakları ve gelişme/kalkınma hakkı karşı karşıya gelmektedir (Gürseler, 2008: 204). Özellikle Türkiye gibi gelişmekte olan ülkeler, çevreden ziyade önceliği kalkınmaya vermektedirler. Kalkınmadan anlaşılan da daha fazla sanayileşmektir (Kuçuradi, 2011: 210). Sürdürülebilirlik ifadesi, sanayileşmeyle, çevrenin ve insan sağlığının korunmasının bir arada olabileceği düşüncesini yansıtır. Diğer bir ifadeyle, doğal çevre üzerindeki mevcut tahakküm devam ederken, çevrenin insan yararına kullanılabilirliğinin devam etmesini ima eder. Sürdürülebilir çözümler, çevre sorunlarına yaklaşımımızı, üretim ilişkilerinin kökten değişimi yerine, mevcut ilişkilerin güçlendirilmesini amaçlar.

Şuan gelinen noktada bireysel çabaların günümüzü ve geleceğimizi kurtarmakta yetersiz kaldığını görmekteyiz. Alınacak önemler ve gösterilen çabalar çevre sorunlarının yaygınlığı gibi küresel olmalıdır. Tüm insanların, şirketlerin, devletlerin ve uluslararası örgütlerin insan soyu ve bütün canlı varlığının devamı için; aynı zamanda sadece günümüz için değil gelecek için de acil eylem planlarını uygulamaya koyması gerekmektedir. Devletler ve uluslararası kuruluşlar çevreye değil de, sanayileşmeye ve özel mülkiyetin dokunulmazlığına önem verdikçe, çevre tahribatı giderek artacaktır.

Çevre Hakkının Kapsamı: Çevre İnsani Bir Hak Mıdır?

Yirminci yüzyıl çevre sorunlarının kendisini dayatmasıyla beraber insanlar, daha çok kendileri ve çevrelerindeki bütün canlılar için çaba göstermeleri gerektiğini fark etmişlerdir. Zamanla gelişen ve değişen toplumlar, sağlıklı, özgür ve güvenli bir dünya için hakları da geliştirmişler ve yeni haklar eklemişlerdir. Bu doğrultuda geliştirilen üçüncü nesil haklar insanların daha yakın ve dayanışmacı düzlemde bir araya gelmelerini zorunlu kılmıştır. Çevre hakkının ne kadar önemli ve korunması gereken bir hak olduğunu bunun için bireylere ve devletlere sorumluluklar düşüğünü ve bu doğrultuda bireylerin ve kurumların yirmi birinci yüzyıldan itibaren bilinçlendiğini ve hem bireylerin hem de devletlerin önlemler almaya başladıklarını gördük. Ancak genel itibarıyla çevre hakkı insan merkezli (antroposantrik) olarak anlaşılmaktadır. Uluslararası metinlerde de, çevre hakkı birincil kuşak hak olan yaşama hakkına referansla tanımlanmaktadır. Yani her insanın uygun bir çevrede yaşama hakkı vardır (Bilgili, 2015: 567).

İnsan merkezli çevre anlayışında insanın kendisini diğer canlılardan üstün görülmesinin etkisi büyüktür. Günümüze gelene kadar merkezde olan insanın, "ben en tepedeyim ve doğaya hükmederim" tavrı ile orantılı olarak çevreyi kendi istediği gibi kullandığı ve çevreyi yok ettiği ve çevreye geri dönülmez zararlar verdiği açık bir şekilde

görülmektedir. Ortaçağ'da hakim olan, Tanrı'nın insanı özel ve evrenin merkezinde yarattığı ve tüm diğer varlıkları insana hizmet için yarattığı inancı uzun süreler etkisini gösteren bir anlayıştır. İlerleyen dönemlere, yenilenmenin ve değişimin hedeflendiği Rönesans'a baktığımızda da durum değişiklik göstermemiştir. İnsanın merkezde ve bütün canlıların üstünde olduğu anlayışı giderek etkisini yitirmiştir. Özellikle Bacon'ın "bilmek egemen olmaktır" ve Descartes'in "mekanik dünya" görüşü bireyleri doğanın ve diğer canlıların üstünde görülmesinin nedeni olmuştur. Bilimsel ilerlemenin ve aydınlanmanın atılım geçirdiği bu dönemde Bacon, Descartes ve Newton gibi büyük düşünürlerin doğa merkezli anlayış yerine mekanik dünya görüşünü benimsemeleri ve özellikle vurgulamaları dönemimizdeki sorunların sebebini göstermektedir (Aktaran: Gül, 2013: 18).

Steve Vanderheiden gibi kimi düşünürler çevreyi halen insanla ilişkisi içerisinde kurgulamaktadırlar. Bu anlayışa göre, insandan bağımsız bir çevre düşünülemez ve çevre hakkı, insanın sağlıklı ve temiz bir çevrede yaşama hakkı olarak anlaşılmaktadır. Ayrıca, siyaset teorisi ve biyoetik profesörü olmasının yanı sıra ünlü bir iklim değişikliği aktivisti olan Simon Caney de, diğer canlıları da içerisine alan yeni bir çevre hakkı tanımlamanın gerekmediğini ifade eder. Ona göre, iklim değişikliğini azaltmak yeterli olacaktır. Çünkü çevre kirliliğini azaltmak insan hakları için gereklidir ve bundan, dolaylı olarak insan dışı çevre de faydalanacaktır (Aktaran: Nickel, 2019: 12-13).

Çevre dediğimiz yer başta da tanımını yaptığımız üzere birçok insan, hayvan ve hatta bitki olmak üzere çeşitli canlı topluluklarının bulunduğu ortamdır. Böyle geniş bir ortamın düştüğü, sürüklendiği kötü felaketler karşısında sadece insanın etkilendiğini savunmak pek de mümkün değildir. Söz konusu doğal çevrede sadece insanın yaşadığını ve etkilendiğini vurgulamak etik bir yol değildir. Ayrıca çevreyi büyük oranda olumsuz etkileyen ve atmosferi iklim değişikliğine sürükleyen insanın ta kendisidir (Bilgili, 2015: 567). Bu değişikliklerden insan dışı doğa, insana kıyasla çok daha fazla etkilenmektedir. Örneğin, dünya üzerinde suların kirlenmesinden insan sağlığının ciddi oranda etkilendiği bilinmektedir ama kirli suyla veya bozulan sağlıkla başa çıkmak için insanlar yeni araçlar geliştirebilirken, doğadaki diğer canlılar bu olanaklardan yoksundur. Bazı türler bu değişim karşısında yok olmaktadır.

Görüldüğü gibi günümüzde de etkilerine çok ağır bir şekilde şahit olduğumuz çevresel sorunların bu hale gelmesinde insanmerkezci tavırların etkisi büyüktür. Hristiyanlıkta kutsal kitabın ilk biçimlerinde, Yunan geleneğinde, Roma İmparatorluğu döneminde hep insanın tek biricik, doğanın ve bütün canlıların üstünde olduğu vurgulanmış olmasının etkisi büyüktür. İnsanın istediği gibi doğaya ve içinde bulunan canlılara hükmedebileceğini ve yönetebileceği genel bir kanıydı. Sanayi Devrimi ile asıl büyük kirlenmenin başladığı dönemden önce, Batı geleneğinde doğanın zarar görmesinin hiçbir önemi yoktu yeter ki insan zarar görmesini. Bu nedenle, insanlık yaklaşan çevre felaketinin farkına varmakta geç kalmıştır (Singer, 2012: 356-360). İnsan doğayı anlamaya, çözmeye ve doğadan yararlanmaya çalışırken, ne yazık ki, doğayı kirletmiş ve kaynaklarını tüketmiştir.

Ayrıca şu an için olumsuz çevre koşullarında yaşayan canlılar değil; henüz dünyaya gelmemiş, gelecekte dünyaya gelme ihtimali bulunan canlıların dahi üzerinde yaşadığımız çevre üzerinde hakları vardır. İnsan türünün gelecek nesillerine olduğumuz kadar diğer canlı türlerinin de gelecek nesillerine karşı sorumlu olmalıyız. Bu durumun farkına varmamız ise çok yeni olmuştur. Bu noktada "ekolojik yurttaşlık" kavramına ve

bu anlayışın yaygınlaşmasına tüm insan toplulukları olarak ihtiyacımız vardır.

Doğayı anlamaya dair fiziki ve toplumsal çevre önemli olmakla beraber, birey bilinci ve eğitiminin altı çizilmelidir. Bu bakımdan ekolojik yurttaşlık, esas itibarıyla çevre bilincine sahip ve bu bilinç yardımıyla yaşanabilir bir çevreyi inşa etmek anlamına gelir. Ayrıca bu terim gelecek kuşaklara daha temiz bir çevre bırakmayı ilke edinen, etik değerlerle donatılmış bir bilinci ifade eder (Pattabanoğlu, 2019: 6).

Ekolojik yurttaşlık anlayışı, hem dünya üzerinde çevre sorunlarından, sanayileşmiş toplumlarda yaşayan insanlar kadar en ücra sanayileşmemiş topluluklar da dahil olmak üzere, hepimizin çevre sorunlardan etkilendiğimizi; hem de çevre sorunlarına tekil veya tikel olarak çözüm bulunamayacağını ima eder. Ayrıca, canlı ve cansız doğayı kontrol etmeye çalışan insanın kendisini ekolojik bir yurttaş olarak görmesiyle, kendisine düşen görevler olduğunu da vurgular. Çevre hakkı kavramı da, çevrenin korunması konusunda ödevi de içerisinde barındırmaktadır.

Çevrenin Korunması Kendisi İçin İstenebilir Mi?

İçerine yaşadığımız son döneme kadar, çevre insanın hizmetinde ve yeni zenginlik kaynakları yaratmak için bir araç olarak görülmüştür. Aynı çevreyi paylaştığımız canlı ve cansız varlıkların insan karşısında değerli görülmemesi veya sadece araçsal olarak değerli görülmesi durumunda çıkarların çatıştığı hallerde maalesef insan dışı varlıkların göz ardı edilmesi muhtemeldir (Aydın Bayram, 2016: 216). Bu bakış açısının insanı ve insan dışı doğayı bir felakete sürüklediğinin anlaşılmasının ardından, insan merkezilik düşüncesi sorgulanmaya başlanmıştır. Çevrenin korunması anlamında insan merkezci düşüncenin temelinde şimdiki ve gelecek nesillerin doğayı eşit ve adil bir şekilde kullanabilmesi düşüncesi yatmaktadır. Bunun yanında sınırsız bir kaynak olarak görünen doğa için bazen gelecek nesiller bile göz ardı edilmiştir. Bunun aksine insan merkezci olmayan yaklaşımlarda doğanın tüm canlı ve cansız bileşenlerinin kendileri için, yani insandan bağımsız sahip oldukları “kendinde değer” için korunup kollanması gerektiği düşüncesi egemendir (Aydın Bayram, 2016: 214).

İnsan merkezci çevre anlayışının temellendirilmesi gerekmektedir. Peter Singer bu insan merkezli olmayan bir çevre hakkı kuramı geliştirmeyi hedeflemektedir. Örneğin, bakir bir orman, gezegenimizin başlangıcından bu yana milyonlarca yıl süren zamanın ürünüdür. Bu açıdan bakıldığında böyle bir ormanı ekonomik değer için veya üretim elemanı olarak kullanmak sadece belirli bir dönemin insanı için mi haktır? Maddi açıdan bu ormanın değeri bir kesim insanın ihtiyacını karşılamaya yetebilir fakat bu orman üzerinde sadece o dönem insanların hakkı veya önceki nesillerin emekleri değil, sonraki nesillerin bile hakkı vardır. Üstelik bir sefer yok edilen kadim ormanın geçmişle olan bağlantısı asla geri kazanılamamaktadır. Kadim bir ormanın yok edilmesinin pek de önemli olmadığını savunan insanlar gelecek nesiller için bu ormanın önemli olmayacağını savunabilirler. Singer geleceğe dair böyle bir öngöründe bulunamayacağımız eleştirisini dikkate alır. Ancak bu muhtemel eleştiriye karşı kültür mirasımızdan yola çıkarak yanıt verir. Louvre Müzesindeki eserleri korumak için şu an harcanan paraları örnek verirsek, bizim için bile eski dönem değerlerinin ne kadar önemli olduğunu görürüz. Ayrıca Singer, hiçbir sanat eserine bakmanın da serin rüzgârların estiği kayalık bir tepeden yürüyüp aşağıdaki ormanlık vadiye bakmanın zevkini veremeyeceğini savunur. Gelecek nesillerin bizim kadar değer vermese bile bu zevki almak istemeyeceklerini bilemeyiz. Bu bağlamda

Singer için gelecek nesillerin kadim bir ormanın değerini bilmelerinin bizim emeklerimiz doğrultusunda olacağını, bizim ormanı katledip alacağımız faydadansa onlara korunmuş ve saklanmış bir ormanı miras bırakmamız diğerlerinin hakkını korumak açısından daha mantıklı görünmektedir (Singer, 2012: 360-365).

Bu örneklerden de görülebileceği üzere, gelecek nesillerin adına da doğal çevrenin korunması gerekmektedir. Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı, sadece bizim değil, gelecek nesillerin de sahip olduğu bir haktır. Peki, hissetme yetisine sahip diğer canlılar için bir değer yok mudur? Bu doğrultuda, insan dışında diğer canlılarında hissetme yetisine sahip olduğunu ve onlarında ölümden acı duyduklarını biliyoruz, en azından bir hayvanı boğazlamak için üstüne yürüdüğümüzde bizden kaçma istediğinin olduğunu farkındayız. Aynı düzlemde boğulan bir keseli sıçanın ne hissedebileceğini veya sular altında kalan ağacın yavaş yavaş ölmesinin onun için ne anlama geldiğini bilemeyiz fakat kendimiz üzerinden düşünürsek ölümün acı olduğunu bilebiliriz. Bu alanın önde gelen düşünürlerinden biri olan Paul Taylor *Doğaya Saygı* kitabında aynı düşünceleri paylaşır ve kendimizi nasıl görüyorsak diğer canlıları da kendimizi gördüğümüz gibi görmemiz gerektiğini vurgular. Bu düşünceye ek olarak, ölümün veya değersizliğin onların açısından da aynı olduğunun farkına varmamız gerektiğini söyler (Aktaran: Singer, 2012: 365-373).

Görüldüğü gibi yaşadığımız çevrede insan dışı varlıklarında bir değerinin olduğunu gitgide kirlenen dünyada onların zarar gördüğünü ve en önemlisi onların temiz bir çevrede iyi bir yaşam sürmeye hakları olduğunu gördük. Fakat insan dışı varlıklar çevrenin olumsuz koşullarından ne kadar etkilenmektedirler? Bu sorunun cevabını farklı düşünürler ve yapılan deneyler üzerinden görmemiz daha kolay olacaktır.

Singer, evrensel olduğu iddia edilen insan hayatının kutsallığı ve insan değeri gibi yargıların insanı esasen rasyonel bir varlık olarak tasarlamamızdan kaynaklandığını iddia eder. Bugünkü etik ve ahlaki değerler rasyonel olma özelliğine dayandırılıyor. Fakat bebekler veya zihinsel engelliler rasyonel olma özelliğine sahip değildir. Buna karşın şempanzeler yeni doğmuş bir bebekten ve zihinsel engelli bir bireyden her konuda daha yetkindir. Bu perspektiften rasyonellik ve ahlaki yetkinlik kriterleri sağlamayan bireylerin hayatlarının kutsal ve değerli sayılmayacağı açıktır (Aktaran: Kibar, 2018: 178). Bebekler ve zihinsel engelli bireyler ahlaki statüye sahip olmadıklarından, sorumlu da kabul edilmezler. Burada Singer'ın altını çizmek istediği, ahlaki değeri esasen rasyonel olma ölçütünden türetmediğimizdir. İnsanlar rasyonel olmayan türdeşlerini de rasyonel olanlar kadar korur. Bundan dolayı etiğin kapsamını genişletmek istiyorsak, eşitliğin sınırını rasyonellik olarak çizmemeliyiz. Türdeşliğin sınırını çizmeye çalıştığımızda, türümüzü değerli kılan ne sorusuyla karşılaşırız. Türümüzü değerli kılanın düşünme kapasitesi, dil ve iletişim becerileri, toplumlar kurma, üretim vb. olduğunu ileri süreriz. Ama bu özellikler türümüze yakın diğer türlerde de farklı düzeyler de mevcuttur. Buradan hareketle Singer, etiğin eşitlik kapsamı içerisine zihinsel engelliler ve bebekleri aldığımız gibi hissetme yetisine sahip canlıları da dahil etmemiz gerektiği sonucuna ulaşır (Aktaran: Kibar, 2018: 189).

Thomas Nagel ise bu konuyu “Yarasa Olmak Nasıl Bir Şeydir?” adlı ünlü makalesinde ele almaktadır. Bu makalede, bir insanın onun dışında olan bir canlıyı nasıl anlayabileceği, insan kendisinden farklı bir canlının yerine kendisini koyabilir mi soruları tartışılmaktadır. Bir yarasa olduğumuzu düşündüğümüzde, nasıl bir şey olduğu bize uzak

bir düşünce gibi gelmektedir. O yarasanın sonarına sahip olsak bile yarasa olduğumuz fikri hala uzak gelir. Aynı şekilde doğuştan kör ve sağır birinin benim deneyimlerime ulaşabilmesinin zor olduğu gibidir. Nagel “bir yarasa olmanın nasıl bir şey olduğu hakkında bir fikir oluşturmak (ve daha ziyade bir yarasa olmanın nasıl bir şey olduğunu bilmek) için bile kişinin bir yarasanın bakış açısını kullanması gerektiğini” ifade eder (Aktaran: Tümkaya, 2017: 35-36).

Diğer canlıların düşünmeleri, hissetmeleri ve acı çekmeleri konusunda hiçbir zaman emin olamayacağımız boşluklar olabileceğine Dennett da katılmaktadır. Dennett ise *Bilinç Açıklanıyor* kitabında hayvanların duyarlılığı adına şunları söylemektedir:

Acı çekmek için yeteri kadar akıllı tek yaratık insanlar değildir. Bentham’ın atı ve köpeği, davranışlarıyla yeterli zihinsel karmaşıklığa sahip olduklarını gösterirler. Acı aralıklarını ve diğer dayatmaları ayırt edebilecek ve umursayacak zihinsel yetilere sahiptirler. Hayvanların acı çekmesi, insanın acı çekme olanaklılığının ufkuyla kıyaslandığında, dar bir aralığa sahip olsa da, onların acısı da ihmal edilebilir olmaktan çok uzaktır. Diğer memeliler, özellikle insansı maymunlar, filler ve yunuslar daha geniş bir aralığa sahiptirler (Dennett, 2017: 526).

Dennett buna ek olarak Dawkins’in makalesinden aldığı bir deneyle devam eder. Açık havada geniş gübre çöplüklerinde gün boyu çöplük eşeleyerek tavuklar oradan alınıp küçük bir kafese konulduklarında acı çekip çekmedikleri merak edilmiştir. Elbette tavuklara kümes mi çöplük mü diye bir tercih şansı verilse tavuklar çöplüğü seçeceklerdir. Fakat tavuklara içi su ve yem dolu kafes mi çöplük mü diye bir tercih sunulsa? İçi su ve yemek dolu kafese daha sonra, tavukların kafesler arasında gidip gelmeleri için uğraşmalarını gerektirecek bir zorluk daha getirildi. Ya bir koridor atlayarak ya da siyah plastik bir perdeyi iterek geçmeleri gerekiyordu. Tavuklar daha önce az zaman geçirdikleri, içinde yemek ve su dolu kafeste daha çok zaman geçirmeye başladılar. İlerleyen zamanda tavuklar artık çöplüğü umursamıyorlardı. Dawkins’in bu deneyden çıkardığı sonuç acı çekme hissinin rasyonel varlıklara ait bir özellik olduğudur. Fakat Dennett için bu ulaşılan sonucun insan dışı varlıklara karşı yükümlülüğümüzü azaltacağı anlamına gelmez. Çünkü birçok hayvan acı çekme yetisine sahiptir. Çevre felsefesi alanında, *sentiocentrism* adı altında kabul görmüş bu yaklaşımın tarihi eskilere dayanır, örneğin Hume ve Bentham’da da bu düşünce mevcuttur. Bu, acı çekmenin varlığı veya yokluğu hakkındaki nesnel soruyu cevaplandırabilir ama o, bilincin böylesine kalpsiz mekanistik biçimlerde açıklama yoluyla bozulan ahlaki duyguları çözmez. Daha fazla risk barındırmaktadır (Dennett, 2017: 527-529).

Nagel gibi bir yarasaya benzemenin insan türü açısından hayal edilemez bir şey olduğunu savunur. Fakat Dennett bu düşüncüyü eleştirmektedir. Dennett için insan kendi insani özelliklerini insan dışı varlıklara yüklemektedir. Bu yüzden yarasa olmanın nasıl bir şey olduğunu anlayamamaktadır. Fakat Dawkins’in makalesinden aldığı deneyin sonucunda beyan ettiği düşüncesinden de görüldüğü üzere insan dışı varlıklara yapılan eziyet ve işkencelere sessiz kalacağımız anlamına gelmez. Bunun aksi bir durum daha fazla risk barındırmaktadır.

Çağımızın önemli düşünürleri Singer, Dennett, Nagel’in da ortaya koyduğu gibi insan dışı varlıkların da bir hissinin olduğunu görmemiz gerekmektedir. Yaptıkları deney ve gözlemler sonucunda ortak bir payda söylediklerini ele almamız gerekirse, açık bir şekilde ifade ettikleri üzere bizim dışımızdaki varlıklar ile bu çevreyi paylaşmaktayız.

Dolayısıyla çevre koşullarından insan dışı canlıların da etkilendiğini, acı çekmenin sadece insana özgü olmadığını, insan dışı canlıların belki insan kadar olmasa da acı çektiğini anlayabiliriz. İnsan dışı canlı ve cansız doğanın salt araç olarak görülmesi, bu tahribatı yaratmıştır. İnsanın merkezde olduğu ve canlı ve cansız çevrenin araçsallaştırıldığı bir çevre hakkı kavramı ve çevre etiği sorunları çözmekte yetersiz kalacaktır.

Çevre hakkı, insan sağlığını ve genel olarak yaşam kalitesini etkileyen bir sorun olarak ortaya çıktığında, ilk elden çevre hakkıyla insanın esenliği hedeflenmiştir. Ancak diğer canlı ve cansız varlıklar hesaba katılmadan, insan merkezci çevre anlayışlarıyla doğanın ve diğer canlıların araçsallaştırılması devam edecektir. Çevre hakkı insan merkezci olmayan bir anlayışla kavranmalı ve asıl sorumlunun insan olduğu unutulmamalıdır. Çevre hakkının kapsamı, bütün canlı ve cansız doğayı içerisinde alacak şekilde genişletilmeli ama bu ödevin taşıyıcısı insan olmalıdır. Kısacası, çevre hakkı insan yararı için, araçsal bir hak olarak kurgulanmamalı. Buna rağmen çevre hakkı insana büyük sorumluluklar yüklemektedir. Elbette bu hakkın en iyi şekilde sürdürülmesi ve uygulanması için sadece bireylere hak ve ödevler yüklenmemeli, sorumluluk, gruplara, dernek gibi örgütlere ve hatta devletlere atfedilmelidir.

Sonuç Yerine

İçerisinde bulunduğumuz yüzyılda çevrenin korunması zorunluluğun yanında, insanların kendilerini düşünürken, gelecek nesilleri ve diğer canlı varlıkları da düşünmesi gerektiği artık yaygın bir şekilde kabul görmektedir. Ayrıca çevre hakkının her canlının ortak hakkı olduğu da savunulmaktadır. Çevre hakkının geliştirilmesi ve korunması için, insan merkezli bir görüşten çok diğer canlıların ve gelecek nesillerin çıkarlarının da hesaba katılması gerekliliğinin temel alınması gerekmektedir. Çevre tanımında da ele aldığımız üzere çevre eşittir insan değil, çevrenin canlı-cansız bütün varlıklar ve ilişkilerinden ibaret olduğu anlaşılmalıdır. Günümüz hak tanımlarında ele alındığı gibi sadece insan değil diğer varlıkların da çevre üzerinde hakları olduğu vurgulanmalıdır.

Sorumluluklarla ilgili olarak, sorumluluğun bireylere mi, devletlere mi düştüğü konusu da sıkça tartışılmaktadır. Bu çalışmada insana düşen sorumluluklar derken, hem bireyler hem devletler hem de uluslararası kuruluşlar kastedilmektedir. Elbette genel ve kalıcı bir yarar sağlamak için sadece bireylere değil toplumlara, devletlere ve hatta uluslararası örgütlere büyük işler düşmektedir. Çevre eğitimi, çevre sorunları hakkında farkındalık, ödev konusunda genel bilinçlenme ve çevre hakkı bilincinin geliştirilmesi, hukuksal düzenlemeler iyileştirilmesi, şarttır. Ancak daha köklü değişiklikler için, uluslararası adımlar atılması gerekmektedir çünkü sorun küreseldir ve bireylerin kişisel erişimlerinin çok ötesindedir. Üçüncü kuşak haklar da bu sorunların insan topluluklarının ve devletlerin işbirliğiyle ve dayanışmasıyla çözülebileceğini vurgulamaktadır.

Kaynakça

Aydın Bayram, Selma, (2016) "The Use of the Concept Of Intrinsic Value in Anthropocentric and Non-Anthropocentric Approaches in Environmental Ethics: A Metaethical Investigation", Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Beysan, Nazime, (2008) *Hak Kavramının Hukuk Felsefesi Açısından Analizi*, İstanbul

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı. Yayınlanmamış Doktora tezi.

Bilgili, Muhammed Yunus, (2015) “Anayasal Bir Hak Olarak Çevre Hakkı”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6 (2) 563-584.

Çevre Kanunu (1983). <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2872.pdf>. Erişim Tarihi:29.12.2019.

Çürük, Leyla, (2016) “Türk Hukukunda Çevre Hakkının Korunması”, Bartın Üniversitesi, İ.İ.B.F.

Dadak, Kemal, (2015) “Yeni Kuşak Hak Olarak Çevre Hakkı”, *Uyuşmazlık Mahkemesi Dergisi*, Sayı 5, Yıl 2015, Cilt 0, 309-326.

Dennett, Daniel, (2017) *Bilinç Açıklanıyor*, çev. Sibel Kibar, Birinci Basım, İstanbul: Alfa Yayıncılık.

Gül, Fikri, (2013), “İnsan-Doğa İlişkisi Bağlamında Çevre Sorunları ve Felsefe”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 14, 2013, 17-21.

Gürseler, Güneş İ, (2007), “İnsan Hakları, Çevre, Anayasa”, TBB tarafından yapılan sempozyum konuşmasıdır, <http://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2008-75-408>.

Kibar, Sibel (2018). “Peter Singer”. *Modern Felsefe Tartışmaları*. Ed. Eray Yağanak. İstanbul: Sosyal yayınları.

Kuçuradi, İ. (2011). *İnsan Hakları: Kavramları ve Sorunları*. 2. Baskı. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Nickel, James, (2019). “Human Rights”, *Stanford Felsefe Ansiklopedisi*, Edward N. Zalta (ed.), Erişim adresi: <https://plato.stanford.edu/archives/sum2019/entries/rights>. Erişim tarihi: 01.10.2019

Nişancıoğlu, Murat. (2005). “Kyoto: Sorular – Yanıtlar”, BBC Turkish, Erişim Adresi: http://www.bbc.co.uk/turkish/europe/story/2005/11/051129_kyoto_explained.shtml. Erişim Tarihi: 23.12.2019.

Pattabanoğlu, Fatma Zehra. (2019). “Nature-Environment Consciousness and Education in Terms of Moral Philosophy”. *ASEAN Journal of Social Sciences & Humanities, Special Issue No. 1 December 2019*, ISSN: 2651-7876.

Sevgi, Orhan, (2015). “Ecology Teriminin Türkçe Karşılıkları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Avrasya Terim Dergisi*, 2015, 3 (1): 27-46.

Singer, Peter, (2015) *Pratik Etik*, çev. Nedim Çatlı, Birinci Basım, İstanbul: İthaki Yayınları.

Turhan, Aydın, (2013) “İnsan Hakkı Kuşakları Arasındaki Tamamlayıcılık İlişkisi”. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* Cilt: 4 Sayı:2 Yıl 2013.

Tümkaya, Serdal, (2017) “Thomas Nagel’in ‘Fizikalizm’ ve ‘Yarasa Olmak Nasıl Bir Şeydir’ Makalelerinin Bilince Nesnel Bir Açıklama Verme Arayışı Açısından

Kıyaslanması”, *Beytulhikme Philosophy Circle Beytulhikme International Journal of Philosophy* 7 (1) 2017 Research Article: 23-4.

Wenar, Leif, “Rights”, *Stanford Felsefe Ansiklopedisi* (Güz 2015 Basım), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2015/entries/rights/>>.